

UOT 82:801.6; 82-1/9

**ƏMANİNİN MƏNZUM HEKAYƏTLƏRİNİN
JANR VƏ MÖVZU ÖZƏLLİKLƏRİ****R.Ç.ƏLİYEVƏ****AMEA-nın Nizami Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İnstitutu
aliyeva-72@mail.ru**

Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum hekayə ustası kimi tanınmış Əmaninin yaradıcılığı qəzəl, qəsidə, qitə, məsnəvi mənzum hekayə, qoşma, gəraylı və bayatılardan ibarətdir. Mənzum hekayə, ümumiyyətlə, bir çevrə təsvirlə başlayır, hekayə izah edilir və hekayə kimi də sonlandırılır. Şeir şəklinə yazılmış, bəlli bir hadisə ətrafında danışılmış hekayələrə mənzum hekayə deyilir. Şeirdə olduğu kimi qafiyəli və ölçülü olub bir dərs, bir ibrət vermə məqsədlidir. Əmanınin “Tiryəki”, “Dəvəsi ölmüş qarı” hekayəsi buna bir misaldır. Ümumiyyətlə, Əmaninin yaradıcılığı XVI əsrin ikinci yarısı üçün qiymətli bir hadisədir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Məhəmməd Əmani, mənzum hekayə

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi, onu yaradan xalqın tarixi kimi qədim və zəngindir. XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Məhəmməd Əmani anadilli şeirimizin görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. O, “türk və fars dillərində mükəmməl şeir divanları yaradan, xalq şeiri formalarından cəsarətlə istifadə edib qoşma, gəraylı, bayatı, yaradan Əmani həm də yeni tipli mənzum hekayənin yaradıcısıdır.” [1, 498]. Öz yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımıza yeni ideyalar, fikirlər gətirmiş Əmani poeziyamızı forma və məzmunca zənginləşdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum hekayə ustası kimi tanınmış Əmaninin yaradıcılığı qəzəl, qəsidə, qitə, məsnəvi mənzum hekayə, qoşma, gəraylı və bayatılardan ibarətdir. Bu şeirlər ideya-bədii dəyəri və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə o dövr Azərbaycan poeziyasının gözəl, yetkin nümunələri sayıla bilər. Şair poetik boyalarla insanın daxili aləmini əks etdirir. Şeir şəklinə yazılmış, bəlli bir hadisə ətrafında danışılmış hekayələrə mənzum hekayə deyilir. Şeirdə olduğu kimi qafiyəli və ölçülü olub bir dərs bir ibrət vermə məqsədlidir. Burada bəlli bir hadisə, insanların keçdiyi məkan və zaman vardır. Giriş, təhkiyə və sonluq hekayə ilə bənzərlik xüsusiyyətləri vardır. Hekayədən fərqi şeir formasında yazılmasıdır. Didaktik şeir öz xüsusiyyətini saxlayır. Mənzum hekayə, ümumiyyətlə, bir çevrə təsvirlə başlayır, hekayə izah edilir və hekayə kimi də sonlandırılır.

Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum hekayə Əmaninin adı ilə bağlıdır. Onun azərbaycanca beş, farca “Divan”ına isə bir hekayəsi daxil edilmişdir ki, bu hekayələr məzmun və formaca şairin öz əsərlərindən seçilir.

Bəllidir ki, XVII əsrə qədər yazılan mənzum hekayələr poemaların tərkib hissələrindən ayrılmayan, onların süjetinə daxil olan bir bədii ünsür rolunu oynayırdı. Əmaninin mənzum hekayələri satirik- yumoristik məzmunu və obraz müxtəlifliyinə görə diqqəti cəlb edir. Həyat həqiqətlərini, real surətləri qələmə alan şair fərdi boyalara və cizgilərə də xüsusi əhəmiyyət verir, psixoloji səciyyəsilə yadda qalan personajlar yaradır. “Dəvəsi ölmüş qarı”da qarı fərdi əxlaqi mənəvi sifətinə görə real bir obraz sayıla bilər. Dəvəsini beş oğlundan çox istəyən öz boşboğazlığı və deyingənliyi ilə seçilən bu qarı tipik xarakterə malikdir. Hekayəni psixoloji planda quran Əmani qarının çox danışmasını, dəvəsini unuda bilməməsini və dəvə söz söhbətini yerli -yersiz təkrar etməklə təskinlik tapmasını onun xüsusiyyəti kimi göstərir. Şairə görə bu qarının bu zəhlətökən vərdişi məhz onun xarakterindən irəli gəlir. Hekayədəki hadisə bir qarının öz dəvəsini oğlanlarından çox istəməsi kimi gülməli əhvalatlarla başlayır. Dəvənin suda batıb ölməsi ilə hadisələr daha da mürəkkəbləşir və qarının ölməsi ilə də əhvalat tamamlanır. Əmani məhdud düşünən, dünyanı bir dəvənin varlığında görəndə bədbəxt qarıya qəlbən acıyır və belə düşünən insanların ümumiləşdirilmiş surətini yaradır.

Həyat həqiqətlərinə sadıq qalan Əmani öz hekayələrini inandırıcı, təbii və sadə əhvalatlar üzərində qurur. Onun hekayə qəhrəmanları keçilməz yollardan keçmir, ideal olmaq onların məqsədi deyil, əksinə, onlar həyatı simaları ilə diqqəti cəlb edir. Əmaninin “Tiryəki” hekayəsi də bu baxımdan çox maraqlıdır. “Tiryəki” hekayəsində hadisələr birinci şəxsən əsas qəhrəmanın dilindən verilir. Qəhrəmanın öz-özülə mükəlliməsində, daxili, mənəvi sarsıntılarında onun xarakteri aydınlaşdırılır. Hekayənin qəhrəmanı romantik bir surət deyil, adi insandır. Şair tiryək cəkməyə adət etmiş bu insanın öz ağı, iradəsi sayəsində bu mərzədən qutarmasını, mənəvi saflaşma və kamilləşmə yolu keçməsinə inandırıcı boyalarla açıb göstərir. Hekayədə təhkiyə həyatın epik təsviri kimi deyil, qəhrəmanın bu həyata, özünə münasibəti əsasında meydana çıxır, inkişaf etdirilir. Tiryəki öz həyatına, şəxsiyyətinə nəzər salır, özü ilə oxucunu tanış etməyə başlayır, öz güzəranı və taleyi ilə bilavasitə özü maraqlanır. ““Tiryəki” hekayəsinin məzmunu Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poeməsindəki “Tövbə sındıran zahidin dastanı” hekayəsi ilə səsleşir. Nizamidə meyxanalar gücündə qalan zahid özü öz halını dərk edir və ondan uzaqlaşmaq üçün müxtəlif çarəyə əl atır. Nəhayət, açıqgözlü bir cavan bu sirri ona acır, zahidə doğru yol göstərir. Əmaninin hekayəsində isə gündə iki dəfə əfyon yeyən tiryəkinin bədəni zəifləyir, yaddaşı xarab olur, getdikcə taqətdən düşür.” [2, 413]

Görünür xəlqə ətvarım əcayib,

Neçük kim, tapmışam vəz'i qərayib.

Nə bimarəm, nə tən salim, nə bidar,

Nə dər xabü nə xud məstü nə hüşyar. [3, 189]

Burada tiryək əslində faciəvi obrazdır. O özünü dərk etməməsi ilə onun faciəsi başlayır. Sonra ö özündə böyük qüvvə taparaq mübarizə aparır. “Uzun mənəvi-psixoloji böhran və tərəddüdlərdən sonra sağlam düşüncəsi qalib gəlir” [2, 413]. Əmani bu əsəri yazarkən sələflərindən də faydalanmışdır. Belə ki, klassik ədəbiyyatımızın gözəl tədqiqatçılarından olmuş Ə.Səfərlinin də qeyd etdiyi kimi “Füzulinin “Bəngü –Badə” poemasından bəhrələnmiş və böyük sələfi kimi xalqın qanına və canına kecən, minlərlə insanları fəlakətə aparıb çıxaran tiryəkçiliyə qarşı çıxmış, ondan qutarmağın yollarını göstərmiş və bu bəlayla mübarizə aparmağı zərurət kimi irəli sürmüşdür” [2, 413]. Əsərdə demək istədiyi odur ki, tiryək insanın aqlını, idrakını, əlindən alır, onu kor edir, insan yalnız öz iradəsi və yüksək şüuru sayəsində tiryəkdən və ya digər bu ad altında birləşdirilmiş vərdislərdən qutara bilər. Şair bu mukalimədə tiryək aludəçisinin xarakterini işıqlandırır. Tiryək çəkməkdən sağlamlığını və xalqın arasında hörmətini itirmiş bu insan, nəhayət, aqlını başına toplayaraq, iradəsi hesabına bu bəladan qutara bilir, necə deyərlər, öz-özünə çıxış yolu tapa bilir. Əsərdə mənəvi bütövlüyü, əliaçıqlığı, dözümlülüyü təbliğ edən müəllif bunun əksinə olaraq doğru danışmamağı, inamsızlığı pisləyir.

Əmaninin “Divan”ında verilən hekayələrdən biri də “Hatəmi – Tai”dir. Bu hekayə romantik ruhda yazılmışdır. “Romantik humanist poeziyanın tələblərinə sadıq qalan Əmani orta əsr insanını əxlaqi-mənəvi gözəlliyə çağırır, kamillik və saflığı insanın ən ülvü keyfiyyəti sayır. Əgər, “Dəvəsi olmuş qarı”, “Tiryəki” hekayəsində surət və əhvalatlar inandırıcı təsir bağışlayır və təbii axarından çıxarılmırsa, burada həqiqətə sədaqət fantastik boyalarla, gözəlliyə, kamilliyə sədaqət səklində üzə çıxır.

İlk olaraq deyək ki, Hatəmi-Tai adına bir çox klassiklərin əsərlərində, eləcə də şifahi ədəbiyyat nümunələrimizdə rast gəlinmişdir. Məsələn Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında bu addan bir simvol kimi, rəmzi mənə vermək üçün, eləcə də qəhrəmanlıq, cəsarətlik rəmzi kimi istifadə edilmişdir. Xalqın inamına görə onun özü ölsə də, ruhu, əməlləri yaşayır. M.Əmaninin “Hatəmi-Tai“ əsərində “duzgün yolda olmayan insana Hatəmi Tainin ruhu köməyə gəlir və onu düz yola dəvət edərək utandırır. Həm də Əmani belə bir əxlaqi nəticəyə gəlib çıxır ki, səxavət insanın ən yaxşı məziyyətidir. Belə bir nəci b keyfiyyətlərə malik olan insan Hatəmi –Tai kimi ölməzdir, onun ruhuna, adına pərəstiş əbədidir. Hekayədə belə təsvir olunur ki, bir karvan dəstəsinin uzaq səfər zamanı suyu, azuqəsi qurtarır” [2, 414]. Bu ucsuz-bucaqsız çöldə ağır günə düşməsi ilə də karvanın əhvalatı başlayır. Yeməyi, suyu qurtaran karvan Hatəmi – tayidən gözlədikləri köməyi görməyəndə ən ağır sözlər işlədirlər. Səbrsizlik edirlər. Səhər bir çaparı gəlməsi və dediyi sözlər onları ayıldır. O Hatəmi-tai tərəfindən göndərilmiş və onlara dəyən zərəri ödəməlidir. Əsər bu cür də sonlandırılır.

Söylədi; Dün gecə həzinü dijəm
Vaqiədə Hatəmi sahibkərəm.
Gəldi tuşumuzgə - dedi bir qonaq
Aytdı; gərəkdir bizi ağırlamaq [3, 187].

Əmaninin hekayələri mövzuca rəngarəngdir. O, hekayədə insanın pis cəhətlərini pisləyərək, onda nəcib sifətlər görmək istəyir.

“Yoxsul kişinin hekayəsi”ndə isə yoxsul bir ailənin ağır güzəranı oxucunu düşündürür və hamı bu yoxsulun halına yanır. Artıq ailənin gündəlik yeməyə çörəyi də yoxdur. Hekayədə ailənin başcısı son olaraq hökmdara müraciət edərək bu ağır və cətin güzərandan qurtulur. Hökmdarın qəbuluna gedib ondan kömək diləyən yoxsula hökmdar iki çörək verərək yola salır. Çörəkləri satıb əvəzində balıq, duz alan yoxsul kişi evə qayıdanda möcüzə baş verir. Balıqların içindən dür tapılır. Və hekayənin sonunda duzlu balıqları verənlərin hökmdarın adamları olduğu məlum olur. Hekayənin ən nəzərə çarpan və müəllifin də diqqətə çatdırmaq istədiyi odur ki, yoxsulun varlanması və yoxsulun dövlətlənməsindən sonra da xarakter dəyişmiş, əslində bu əsərin ideyası xalqın istəyi və arzusunun bədii ifadəsidir. Yoxsul kişi nə qədər ehtiyacda yaşasa da, mal dövlət əsirinə çevrilmir, mənəvi-ruhi zənginliyi daha da yüksək tutur. Nəfs insanları bir-birinə düşmən edir, könül gözəllikləri isə onları dostlaşdırır.

XVII-XVIII əsrlərdə meydana gələn mənzum hekayələrdə orta əsr həyatının aparıcı meyilləri əsas ruhu, ciddi problemləri deyil, ayrı-ayrı əlamətləri, müəyyən məsələləri və səhnələri əks etdirirdi. Mənəvi münasibətlər, əxlaq mövzusu üstünlük təşkil edir” [2, 417]. Əmaninin dünyagörünüşü, dövrünə həyata münasibəti ilk növbədə onun hekayələrində realizmin qüvvətli şəkildə özündə göstərməsinə səbəb olmuşdur. Həyat həqiqətlərini olduğu kimi, həm də hamının başa düşəcəyi bir dildə qələmə alması, ideal gözəllik, ideal qəhrəmanlıq və əxlaqi-mənəvi kamillikdənsə, ədəbiyyatda təbiilik və xəlqilik yolunu tutması epik şeir tariximizdə yeni keyfiyyət kimi mənalıdır. “XII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik həcmli epik əsərlərin geniş yayılması, hekayənin müstəqil janra çevrilməsi, Nizami əsərindəki kiçik qəhrəmanları ön plana keçərək aparıcı qüvvəyə çevrilməsi çox əlamətdardır. Bu cəhət də xəlqiliyin və demokratizmin bədii ədəbiyyatdakı nailiyyəti sayılmalıdır” [2, 424].

Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, Əmani öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına yeni ideyalar, fikirlər gətirmiş şeirimizi forma və məzmunca zənginləşdirmişdir. Onun şeirində dünyəvilik xəlqilik və realist keyfiyyətlər qabarıq şəkildə özünü göstərir, yazılı və şifahi ədəbiyyat ənənələri ayrılmaz vəhdət təşkil edir. Vaqif və Vidadi kimi şairlər Əmani şeirindən bir nümunə kimi faydalanaraq onun gözəl, qabaqcıl ənənələrini davam və inkişaf etdirmişlər.

Ümumiyyətlə, Əmaninin yaradıcılığı XVI əsrin ikinci yarısı üçün qiymətli bir hadisədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərli Əlyar, Yusifli Xəlil. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı Bakı: Ozan, 1998, 632 s.
2. Səfərli Əlyar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 560 s.
3. Məhəmməd Əmani. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 224 s.

ЖАНРОВЫЕ И ТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИЧЕСКИХ РАССКАЗОВ М.ЭМАНИ

Р.Ч.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Творчество Мухаммеда Эмани, прославившегося в азербайджанской литературе как мастер поэтического рассказа, состоит из газелей, гасид, гита, месневи, поэтических рассказов, гошма, герайлы и баяты. Поэтический рассказ начинается как обычно с определенного круга или описания, рассказ объясняется и завершается. Поэтическими рассказами считаются литературные произведения, которые написаны в поэтической форме, посвящены известным, определенным событиям. Яркими примерами поэтических рассказов М.Эмани являются его произведения «Тиряки», «Старушка, потерявшая своего верблюда». Творчество Мухаммеда Эмани является ценным событием в литературе первой половины XVI века.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, Мухаммед Эмани, поэтический рассказ

GENRE AND THEMATIC INDIVIDUALITY OF POETIC STORIES OF M.EMANI

R.C.ALIYEVA

SUMMARY

Mohammed Emani's mastery, who became famous in Azerbaijani literature as a master of a poetic story, consists of gazelles, gashids, a gita, mesnevi, poetic stories, goshma, gerayli and bayati. A poetic story begins as usual with a specific circle or description, the story is explained and completed. Poetic stories are literary works that are written in poetic form, dedicated to certain events. Vivid examples of the poetic stories of M.Emani are his works "Tiriaki", "The Old Woman Who Lost Her Camel". The work of Mohammed Emani is a valuable event in the literature of the first half of the XVI century.

Keywords: Azerbaijan literature, Mohammed Emani, poetic story